

Hangregény?

Újabb adalékok a narráció rétegeinek értelmezéséhez
az *Iskola a határon*-ban, különös tekintettel a hangoskönyv-változatra¹

Kulka Jánosnak

A gazdag Ottlik-szakeradalomban mindig is előkelő helyet foglaltak el az *Iskola a határon* narrációjával kapcsolatos kérdések.² A regény alakulástörténetének is kardinális kérdése a *Továbbélők* és az *Iskola* szövege közötti különbségek listázása, mely lajstrom elején természetesen az a megállapítás áll, hogy míg a *Továbbélők* narrációja egyenes vonalú és egy nézőpontú, addig az *Iskoláé* legalább két jelentős nézőponttal variál. Medve és Bébé szövege egymásba illesztéseinek sajátosságait azonban eddig mintha kisebb érdeklődéssel követtük volna, mint a nyelv(iség) és narráció általános kérdéseit, a szövegbeli ismétlések szerepét (lásd ismét a 2. számú lábjegyzetben megjelölt forrásokat!), az idő- és térsíkok elemzését³ vagy akár a két fő narrátor habitusbeli különbözőségeinek taglalását.

Másfelől irodalmi és nyelvészeti munkákban nemigen találni nyomát az Ingardenre és Jakobsonra visszavezethető „hangtest nélküli jelentéshordozók”⁴ fogalmának. Ezek a jelentéshordozók értelemszerűen különösen az (el)hangzó szöveg jellemzésére alkalmasak,

---

¹ Elhangzott 2019. november 29-én, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, *A mindenség ernyőjére kivítetve* címmel, az egyetem, illetve a Veres Pálné Gimnázium és a *Kortárs* folyóirat által az *Iskola a határon* megjelenésének 60. évfordulójának tiszteletére rendezett Ottlik-konferencián.

² Lásd a teljesség igénye nélkül az utóbbi két évtizedből: BENYOVSZKY 1999, HORVÁTH 2011, TÁTRAI 2002, KORDA 2005, MOSA 2018.

³ Lásd például Ottlikkal kapcsolatban, illetve általában is: FARAGÓ 2001.

⁴ Vö. INGARDEN 1977; 42–69., JAKOBSON 1972; 11–49. Az írásjelek szerepéről lásd különösen: FÓNAGY (é. n.); 446–449.

mivel nem mondjuk ki őket, a szöveg jelentését azonban árnyalják, sőt, olykor alapvetően befolyásolják (hangsúly, beszédtempó, szünet, írásjelek stb.). (Itt most csak egy példát említek a szóban forgó jelenség fontosságát bizonyítandó: amikor Latinovits Zoltán elmondja Ady Endre *Sírni, sírni, sírni* című versét, az utolsó sor végén egy alig észrevehető, de azért érzékelhető, apró szóközt illeszt a szövegbe, s megnyomja a szókezdő „s” hangot; ezzel pedig éppen az ellenkező értelmet tulajdonítja a szövegnek, mint azt – vélhetően – a költő gondolta: „Testamentumot, szörnyüt írni, / És sírni, sírni, sírni, s írni”⁵).

A magyar szakirodalomban azonban korántsem elterjedt a szövegek hangzás alapján való vizsgálata. Természetesen voltak, vannak erre vonatkozó törekvések⁶, de mégis úgy tűnik, hogy a leírt szöveg szentsége – együtt az annak megváltoztathatatlanságába vetett hittel – minden egyéb vizsgálati szempontot felülír. A megalkotottság végső szintjeként keletkezett, leírt szöveg vizuális képe szinte úgy állandósul bennünk, mint egy festmény: emlékszünk rá, hogy amikor a legutóbb olvastunk „a szabadság enyhe mámorá”-ról, akkor ez a kifejezés éppen a bal oldali lap alján szerepelt, körülbelül letről számítva a 10. sorban..., a „tízezer lélek” egészen biztosan jobbra fönt van, az utolsó előtti oldalak valamelyikén..., a „tejsav és gyanta” pedig...

A teleologikus kritikai kiadások – mint az irodalomszakma hegycsúcsai – is egyértelműen erre a fajta „szöveglátásra”, szövegérzékelésre ösztönöznek bennünket: azt sugallják, hogy az adott műnek lehetséges egy végső, megváltoztathatatlan formája. A szinoptikus és a genetikus kritikai kiadások már megengedőbbek e tézis, illetve a szövegek érvényességével, hitelességével kapcsolatban (utóbbi lényegében a textus megszületésének minden fázisát autentikusnak tekintti), de még ezek mögött is ott munkál az „egyetlen hiteles szöveg” evidenciájának és elvárásának illúziója.

Egy régeny hangzó változata azonban szembeszáll, dacol ezzel az illúzióval: megbontja „a szöveg egyetlen változatban érvényes” tézist, és kiszabadítja a művet az általunk ráépített kalodából (ennyiben a felolvasás-elmondás gesztusa hasonlít Esterházy Péter híres rajzlapjának motivációjára: más, új formában jeleníti meg az amúgy „önmagába bezárt” textust – míg amott képként, emitt hangépitményként

⁵ Vö. <https://www.youtube.com/watch?v=YHzhouS62ziY> [2019. 11. 24.]

⁶ Lásd például Reuven Tsur vizsgálódásait Babits *Esti kérdésével* kapcsolatban: TSUR 2009; 291–324.

jelenik meg az *Iskola a határon* –; hasonló élményünk lesz majd, ha film készül egyszer a regényből...). Ráadásul egy regény meghallgatása tovább tart, mint ugyanannak a műnek az elolvasása, vagyis a ráfordított idő mennyisége is mélyít(het)i a megértést.

Az irodalomtudós óhatatlanul állandóan be akarja gyömoszolni az adott szöveget a saját értelmezési kereteibe, eközben a hangoskönyv előadója vállalja, hogy az ő értelmezésén keresztül ismeresse meg a szöveget a hallgatóval-olvasóval. Az ő kockázata sokkal nagyobb. Nincs lehetősége helyesbítésre („visszalapozásra”). Ugyanúgy egyszerre lesz érvényes az alapszöveg minden eleme – még ha tizenöt órán keresztül hallgatjuk is –, mint Esterházy rajzlapján. A könyvben lapozgathatok ide-oda, hogy megerősítsek magamban egy-egy információt vagy motívumot, a szöveg meghallgatása közben ezt sokkal kevésbé tehetem meg (s őszintén szólva nem is igen érez erre indítást a befogadó, annyira sodró erejű, annyira beszippant magába a hangvilág).

Mondjuk ki mindenekelőtt: Kulka János hangoskönyve⁷ éppen olyan jelentőségű az *Iskola a határon* utóéletében, interpretáció-történetében, mint Esterházy Péter rajzlapja. Akkor is, ha Ottlik valószínűleg mindegyikről azt mondta volna, Arany Jánossal szólva, hogy „Gondoltam fenét!”⁸ De ahogyan Arany János is megcáfolta saját – olykor meglehetősen konzervatív – elméleti alapvetéseit műveivel, melyek a nyelvi megalkotottság tekintetében sokkal modernebbek voltak, mint vélhetően ő maga gondolta ezt, úgy Ottliknál is azt láthatjuk, hogy a mű szövege a spontán keletkezés illúzióját képes keltetni.

Kulka János narrátorokat, szerepeket és szereplőket teremt a hangjával, beszédstílusokat imitál. Hangszíne, hangsúlyai, imitációi azonban sohasem túlzók, sohasem ízléstelenek. Szavai által sokkal

---

⁷ OTTLIK Géza (2004): *Iskola a határon*. Hangoskönyv, elmondja KULKA János. Titis Tanácsadó Kft., Budapest

⁸ „Igaz, amikor kész lettem, nem akartam odaadni, annyira hozzám nőtt, sunyin próbálkoztam szitanyomatot csináltatni, de igazán finomat nem lehetett, szóval tényleg jó ajándék lett. Amikor aztán olvastam Balassa Péternek a képméről írt fantasztikus elemzését, egy regény mint gobelin, meglepve pillantottam meg ödipális agressziótól véres kezeimet. Hát, igaza volt. Akkor már egy picit sejtettem, mit tettem, amikor átadtam Ottliknak, mert ő okosabb volt, mint én, volt egy kis felhő a homlokán. Rögtön észlelte például, hogy én olvashatatlanra írtam az ő regényét. De azért örült. Azt hiszem” (ESTERHÁZY 2012).

inkább új funkcióval gazdagodnak az ottliki poétika egyik legfontosabb erényének tartott ismétlődések. Szóban ezek jóval érzékeltetőbbé, egymástól elkülöníthetőbbé válnak, mint az írásbeli formában. Utóbbiban – valljuk be – olykor igencsak eltéved az ember (a Trieszti-öbölben, az Ötvenyi-eset kulisszái, Colalto hiányjegyzék-gyűjteményének lapjai vagy éppen Merényiék garázdálkodásai közt –, hogy a tanszerláda vagy a szekrényrend rejtelseit ne is említsük...). Itt azonban, a „hangregény”-ben, úgy halljuk ezeket az ismétlődő motívumokat, mint egy Beethoven-szimfóniában. Kiteljesedve, egymást erősítve és egymástól elválaszthatatlanul. És nincs felesleges ütem vagy éppen hiány, egyetlen betűnyi vagy egyetlen szóköznyi sem. A kiváló színész az Ottlik-szöveg segítségével az élőbeszéd szabálytalanságát (is) képes érzékeltetni. Amit Ottlik megtesz az írott szövegben, azt igazából a hangzó szöveg tudja kiteljesíteni: elég, ha csak a „hangtest nélküli jelentéshordozók” ama csoportjára gondolunk, amelyek minduntalan előfordulnak a szövegben: „kmrt”, „szmrt” stb. Ezek interpretálása annyiféle lehetne, ahány olvasója van a regénynek⁹, s olvasás közben a befogadó nem is „fordítja le” őket magának. De tulajdonképpen ide tartozónak véljük a radikálisan rövid, bár jelentéssel bíró, elsősorban azonban mégiscsak inkább metaforikus indulatszószerűségükkel operáló „geg”-eket, mint amilyen például a „Ló” „megszólítás”.

Remélhetőleg leszögezhetjük tehát, hogy az írásbeli forma meghaladhatatlansága mellett a Kulka-féle interpretáció tovább gazdagítja *Iskola*-értelmezésünket. A fenti, általános megállapításokon kívül különösen érdekes, ahogyan e „hangregény” alkotója olyan rétegeket képes megmutatni – a fentebb mondottak mellett –, amelyeknek érzékelésére a néma olvasás során nincs mód. Kétségtelen, hogy ezekkel a mozzanatokkal tovább árnyalja az *Iskola* (szereplőinek) világát, s ezekre talán Ottlik sem mondaná, hogy „Gondoltam fenét!”.

Bognár tisztihelyettes vasi tájszólásának vagy Apagyi népszínműkijéjtésének érzékeltetésével például egészen finom és már-már komikus árnyalatokkal finomítja Kulka a szereplők jellemrajzát. Nem vasi származású olvasó – azaz nyilvánvalóan a befogadók jelentős többsége – aligha mondja magában vasiasan az adott szövegrészeket, így viszont azonnal egyfajta hangkaraktert kap a figura. Mondhatjuk talán: emberibbé válik az embertelenségben.

---

⁹ Érdemes volna egyszer megvizsgálni, hogy a több mint húsz fordítás hogyan oldotta meg ezeknek a szótörmelékeknek az átültetését más nyelvekre.

De ki gondolná például néma olvasás közben, hogy odafigyeljen arra a mellékes megjegyzésre, amely Colalto nevének kiejtésére vonatkozik? A színész észreveszi ezt, és utána következetesen 'Collaltó'-t mond mindvégig. Az írásképhez szokott olvasónak ez sem természetes, s talán egy kicsit furcsa is, ugyanakkor mégis következetes interpretáció.

De van egy kedves „tévedés”-e is Kulka Jánosnak, aki valószínűleg nem ismeri a nyugat-dunántúli nyelvjárásnak – vagy még inkább a helyi nyelvjárásnak – azt a jellegzetességét, mely szerint „Öttevény” (Győr-Moson-Sopron megye) nevét a környéken élők – vagyis lényegében mindannyian, akik ismerik ezt a falut, és használják ezt a szót – rövid 't'-vel, 'ötevény'-nek mondják.¹⁰ Azaz Öttevényi nevét valószínűleg 'Ötevényi'-nek kellene inkább ejteni.

Külön szövegcsoportot képeznek a regényben az énekelt betétek (az első négy egyetlen oldalról való!): „Aki nem lép egyszerre – nem kap rétest estére”; „Titii! Terereree, tárará-rá, tarara-raa!”; „A gőzösnek hat kereke de fényes, de fényes...”; „Hejde, márványkőből van a Tisza feneké”; „Katóka, légy a babám...”; „Éjjel az omnibusz tetején...” stb. – ezeknek is karaktert ad Kulka János a maga fanyar-ironikus előadásmódjával, rekedtes-férfias hangjával. Merényi jelleme például jóval pontosabban jelölt lesz, ha hozzáadjuk ismereteinkhez azt a hangszínt, amellyel Kulka az egyetlen dalt interpretálja, amelyet Merényi „megengedett magának”¹¹: „A töröknek! Tar a koponyája! Tata tammtamm, váltig borotválja!”

A regény recepciójának egyik különösen izgalmas és érdekes mellékága Lázár Ervin *Négyszögletű Kerek Erdőjével* kapcsolatos. E párhuzamok, allúziók lényegét egy külön tanulmányban már kifejtettem (FŰZFA 2017; 102–112), itt tehát nem részletezem őket, csak a szempontunkból leglényegesebb mozzanatra, a „Dömdödöm” kifejezésre utalok. Ez a szó Lázárnál mindent (bármit) képes jelenteni, konkrétan pedig a 'szeretlek' igét is ért(het)jük rajta. (Korábbi tanulmányomban kimutattam, hogy ezt a kifejezést Lázár egyértelműen Ottliktól vette át, tisztelegve ezzel a nagy előd előtt – mint

---

¹⁰ Jómagam a szomszéd faluban, Kunszigetben és Abdán nőttem fel, ezért kimondottan furcsa számomra 'Öttevényi' nevének betű szerinti kiejtése. Ugyanakkor ez természetes azok – vagyis a beszélők többsége – számára, akik nem ismerik ennek a falunak a (kiejtett) nevét.

¹¹ „S ez volt az egyetlen kedélyeskedés, amit [ti. Merényi – F. B.] megengedett magának, nagy ritkán” (ÖTTLIK).

ahogyan Szerafini Gyula nevéből teremtődött meg Ló Szerafin, a kék csodaparipa, s ahogyan az újoncok is heten vannak és a Négy-szögletű Kerek Erdő lakói is stb.). Azaz (a) „Dömdödöm” szó/név kulcsfontosságú mindkét regényben, kiejtése tehát szintén jelentős poétikai tényező – ráadásul éppen a jelentés nélküli betűhalmazok és a jelentéses szavak közötti határmezsgyén áll. Kulka úgy oldja meg ezt a nehéz feladatot, hogy nem marad hiányérzetünk: Jaks Kálmán és Szeredy nagyváradi párbeszédéből (OTTLIK), amelyben megjelenik a „Dödöm. Dömdödöm” kifejezés, éppen annyit tudunk meg, amennyit nem: azaz megsejtjük, hogy itt olyan emberek kommunikálnak egymással, akik félszavakból, csendekből, sőt, akár fenékberúgásokból is jól értik egymást.¹² Nincs szükségük szavakra. Csak egyéb – nem elnagyolt – jelekre. Más szóval, ha tetszik: hangtest nélküli jelentéshordozókra.

De strukturális újdonság is köszönhető a hangzó előadásnak: egyértelműen feltűnőbb, hogy bizonyos részek ugyanazzal a motívummal – néha szinte megismételt mondattal – kezdődnek, mint amellyel az előző zárul, mint például a második rész 8. és 9. fejezete: „Az asszony az esti személyvonattal utazott el. Lassú, rossz vonat volt; a szabadságos transzportunk is ezzel ment mindig. Döcögött egész éjszaka, sokáig állt a csomópontokon; álmos cukorkaárusok dülöngéltek végig rajta éjfélkor, háromnegyed kettőkor, négy óraker; reggel fél hét tájt ért Budapestre. // 9 // Fél hétkor már világos nappal volt, és a tanteremben vártuk Kuzmics századost, mert számtan volt az első óra. A Kenguru rendszerint késett. Kmetty Fidél fúvócsővel célozgatva hátulról Medve fejét, s az apró, nyálas papírgalacsinok java része célba talált” (OTTLIK). Vagy még az első részben: „Vacsorakor egészen más volt az étterem, mint délben. A bolthajtások élesen kirajzolták árnyékaikat, s mivel csak a négy utolsó lámpa égett, a terem nagyobbik része homályba veszett. A zenekari emelvényen ültek, a császár fehér egyenruhás, életnagyságú, fiatalkori képmása alatt. Sajtos metéltet kaptak, de csak piszkálgatták az ételt, Czakó kivételével, aki rendesen megette, amit kivett.» // 3 // Én is rendesen megettem a

---

¹² „De nem ezért rúgtam ülepen Medvét. Inkább csak megszokásból, azt hiszem. Sűrű, sokféle és árnyalatos rúgásainkkal sok mindent ki tudtunk fejteni. Ezeket a közléseket szintén nagyon nehéz szavakra lefordítani. Önálló érvényű, mással nem helyettesíthető kifejezésmód volt ez, mint a beszéd és az írás vagy a kép, a zene vagy a csók, s rá lehetett szokni, ha egyszer elkezdte az ember” (OTTLIK).

sajtos metéltet, nemcsak Czako” – mondja a szerző, kiigazítva Medve elbeszélését.

S ami talán a legfeltűnőbbben ötlük szembe az olvasott szöveg és a hangzó szöveg strukturális különbségeit illetően: a hármas szám szinte mitikus erejű jelenléte a szövegben. Mészáros Sándor kutatásai nyomán köztudomású, hogy a regény első része három nap alatt, a második rész három hónap alatt, a harmadik rész három év alatt játszódik, maga a keret pedig harminc évet foglal magába (MÉSZÁROS 1986). (Külön vizsgálatot érdemelne annak kifejtése, ahogyan ezek az idősíkok észrevétlenül és mégis hajszálpontosan adagolva az idő rétegeit, hogyan tűnnek át egymásba.)

Ha rákeresünk a mondott szöveg alapján az írott szövegben a 'három' szóra, megdöbbenően sok ide kapcsolódó motívumot találunk. Összesen 111 említését találjuk a szövegben a 'három'-nak s még 19-et a 'hárm' szótóváltozatnak. A sorban közeli számneveket vizsgálva – egy, kettő/két, négy, öt, hat – megállapíthatjuk, hogy azoknak jelentős része csak járulékos szóelemként – vagy összetett szó részeként – található meg a szövegben ('öt', 'hat'), s ezek is legtöbbször konkrét mennyiségeket fejeznek ki, az 'egy' pedig gyakran névelőként vagy szintén járulékos elemként szerepel – tehát poétikailag emezek mindössze néhányszor vannak funkcionális helyzetben. Ugyanakkor a 'három' a legtöbb esetben a cselekmény és/vagy a metaforikus tartalom miatt hangsúlyos szerepet kap. Mint például az egyik legfontosabb szöveghelyen: „A három év például egyáltalán nem telt el, hanem van; minden pillanata áll egy helyben, kivetítve a mindenség ernyőjére, szélesen, mint egy divergens sugárnyaláb metszőpontjai szferikus felületen” (OTTLIK).

Az első ötven fontosabb előfordulás között az alábbiakat találjuk (szinte minden összetett szót, illetve a ragozott alakokat, továbbá a stilárisan nem lényegeseket kihagyva a felsorolásból):

„Tömérdék honfitársunk sütkérezett az uszoda *három* nagy napozóteraszán...”

„A széles, boltíves kapualjból vezetett fel *három* lépcsőfok egy előszobaféle folyosóhoz.”

„A hálóteremnek *három* irányba néztek az ablakai, délnyugatra, északnyugatra és északkeletre.”

„M. távoli, magányos lovasokra gondolt, a trieszti öbölre, egy régi-régi, talán *három* vagy négy évvel ezelőtti karácsony éjszakára...”

„Ezen az első napon persze csak *három* asztalnál volt terítve...”

„A *három* fülke pedig olyan mocskosnak és utálatosnak hatott, hogy M. keserves tépelődés után végül is dolgavégezetlenül visszafordult.”

„...Czakó olyan hevesen csapkodta magára a vizet, hogy még engem is összefröcskölt, pedig *három* csappal odébb álltam.”

„...hovatovább úgy kiverték a fejéből a gondolatait, hogy *három* évtized múlva, amikor újra megpróbálta megkeresni az összefüggést a dolgok között, még annyira sem jutott talán, mint az első alkalommal ott a hálóteremben.”

„*Három* oldalról palotaszerű, árkádos házak szegélyezték a kövezett teret, közepén magas talapzaton egy szobor állt, s a tengertől és a mélyebben fekvő rakparttól csak egy kőkorlát választotta el.”

„Most már tele volt az étterem, s a többi *három* évfolyam asztalainál is nagy nyüzsgés, helyezkedés folyt.”

„A »*három* ébresztő« a legenyhébb büntetések közé tartozott...”

„Hiszen még csak *három* napja van itt. // [...] Még csak *három* napja, hogy itt van, gondolta. Igen. *Három* napja. És még hét év lenne hátra.”

„Voltaképpen már *három* napja halogatták.”

„Colalto, ahogy mély álmából felpattant, régi mozdulatával lerúgva magáról a takarót és előregurulva, halkán egy számot mondott mindig maga elé. // – Száz*három*.”

„Mindegy, hogy száz*három* vagy harminc*három*, gondoltam, mert ez úgysem mehet így tovább *három* napig sem.”

„Hiszen lehetséges, hogy ez a *három* dolog nem egy napon történt.”

„...mindössze *három* mássalhangzó-félét fújtam feléje: – T! Sz! Mh!”

„az eltelt *három* év alatt nem festették újra az árnyékszék sárga deszkafalait” (OTTLIK).

Mindezek okán aligha lehet véletlen, hogyha megvizsgáljuk a regény szövevének struktúráját Medve és Bébé szólamának összesímitása kapcsán, akkor a *három* nagy fejezetben éppen *három-három* (azaz összesen *háromszor három*) olyan – hosszabb-rövidebb – betoldást találunk Medve szövegéből, amelyet Ottlik idézőjellel is jelölt. („Gondoltam fenét!”)¹³

¹³ Köszönöm a 2019 tavaszán működött Ottlik-speciálkollégium két hallgatójának lelkesedését: egyetemi szemináriumunkon Bertha Alexandrával és Hódosi Júliával azonosítottuk először a szóban forgó szöveghelyeket.

Mindezek fényében talán nem kétséges számunkra, hogy azt, amit eddig is tudni véltünk, tudniillik, hogy a hármas szám szimbolikus jelentőségű Ottlik regényében, újabb adalékokkal és hangsúlyokkal erősíti meg Kulka János társalkotói minőségű, értő hangskönyv-alkotása. Mert nem kevesebbel járult hozzá Kulka az *Iskola...* értelmezéséhez, mint mondjuk Arany a maga 463 jegyzetével a *Bánk bán*-értéshez vagy javításaival *Az ember tragédiájához*: elbeszéli nekünk az elbeszélhetetlent, kimondja a kimondhatatlant, nyelvvé változtatja a nyelv által megfogalmazhatatlant.

A *Hajnali háztetők*nek is van ugyan hangskönyv változata, de arra sajnos nem érvényesek a fõnt kifejtettek. Kiváló felolvasás az is, de annak a regénynek a világához nemigen tesz hozzá semmit a hangzósság. Nem bomlik többsíkúvá a szöveg, lineáris marad, sõt, inkább mintha a benne rejlõ hibák válnának észrevehetőbbé – a produkció felolvasás marad, és nem igazi interpretáció, s végképp nem az értelmezést befolyásoló intellektuális kaland. Illusztráció csupán. (Fontos tudnunk, hogy ez nem a színész, hanem a regény hibája.)¹⁴

Lehetséges tehát, hogy az *Iskola a határon* végsõ menedéke, igazi közege az emberi beszéd, a hangzó szöveg? Lehetséges, hogy ez tényleg egy „hangregény”? Ottlik kétségtelenül szándékosan is kísérletezett ilyesmivel – lásd *A Valencia-rejtélyt* s több műfajú rádiós kalandozásait –, ám úgy tûnik, ebben a kísérletben is ugyanazzal a szöveggel tette a legnagyobb lépést a posztmodern felé, mint minden másban: az *Iskola a határon*-nal. Lehet, hogy ezért a regény címének szimbolikáját is gazdagíthatjuk még egy réteggel a „kinti világ–benti világ” határa; az „országhatár”, a „lélekhatár” dimenziók mellett: ez pedig az írás és a beszéd határainak eltüntetését jelenti. Megkockáztatjuk ezért immár kijelentõ módon is megfogalmazni, igazoltnak tekinteni hipotézisünket: az *Iskola a határon* megszólíthatóságának autentikus közege a hangzó emberi beszéd. Kulka János hangkatedrálisa legalábbis képes ezt elhítenni velünk.

---

¹⁴ OTTLIK Géza (2019): *Hajnali háztetők*. Hangskönyv, elmondja RÁTÓTI Zoltán. Titis Tanácsadó, Budapest

Kiadás

OTTLIK Géza: Iskola a határon. <https://mek.oszk.hu/02200/02285/02285.htm#30> [Utolsó megtekintés: 2019. november 24.]

Irodalom

- BENYOVSZKY Krisztián (1999): Az Ottlik-próza mint a többfunkciós irodalmi ismétlések szövegmodellje. *Kalligram*, január–február. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1999/VIII.-evf.-januar-februar/Az-Ottlik-proza-mint-a-toebbfunkcios-irodalmi-ismetlesek-szoevegmodellje> [Utolsó megtekintés: 2019. november 24.]
- ESTERHÁZY Péter (2012): A politika nyelvi kérdés is – az íróval Vári György beszélget. *Magyar Narancs*, 16. <https://magyarnarancs.hu/konyv/a-politika-nyelvi-kerdes-is-79656> [Utolsó megtekintés: 2019. november 24.]
- FARAGÓ Kornélia (2001): *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Forum, Újvidék
- FÓNAGY Iván (é. n.): Az írásjel-metaforák, írásjel-szimbolika. In Uő: *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest
- FŰZFA Balázs (2017): Dömdödöm az Iskolában. Adalékok az Iskola a határon és a Négyszögletű Kerek Erdő világához. *Híd*, 1–2., 102–112. Lásd még Uő: *Kifelé a ködből. Írások Ottlik Géza műveiről*. (Ottlik Könyvtár). Savaria University Press, Szombathely, 89–103.
- HORVÁTH Kornélia (2011): *A nyelvhez való viszony kérdései az Iskola a határonban*. https://epa.oszk.hu/00300/00381/00161/EPA00381_kortars_2011_07-08_1591.htm [Utolsó megtekintés: 2019. november 24.]
- INGARDEN, Roman (1977): *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat, Budapest
- JAKOBSON, Roman (1972): *Hang – jel – vers*. Gondolat, Budapest
- KORDA Eszter (2005): *Ecset és toll – Az Ottlik-próza vizuális narrációja*. Fekete Sas Kiadó, Budapest
- MÉSZÁROS Sándor (1986): Várakozás és bizonyosság (Ottlik Géza: Iskola a határon). In ACZÉL Géza – BERTHA Zoltán – MÁRKUS Béla (szerk.): *Küszöbök* (Az Alföld Stúdió antológiája). Debrecen
- MOSA Diána (2018): Vizuális narráció Ottlik Géza Iskola a határon című regényében. *Partitúra Irodalomtudományi Folyóirat*, 1., 63–100.
- TÁTRAI Szilárd (2002): Az elbeszélés lehetőségei. Narráció és fokalizáció Ottlik Géza Iskola a határon és Továbbélők című regényében. *Magyar Nyelvőr*, április–június, 157–169. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1262/126204.pdf> [Utolsó megtekintés: 2019. november 24.]
- TSUR, Reuven (2009): Babits Mihály: Esti kérdés. A költészet és a versmondás. In FŰZFA Balázs (szerk.): *Esti kérdés (A 12 legszebb magyar vers)*. Savaria University Press, Szombathely, 291–324.